

**BİLİNMEYEN YÖNÜYLE; BİR EĞİTİM SOSYOLOĞU OLARAK İSMAİL HAKKI  
BALTACIOĞLU VE EĞİTİM SOSYOLOJİSİNE KATKILARI**

IN THE UNKNOWN ASPECT; ISMAIL HAKKI BALTACIOĞLU AS AN EDUCATIONAL  
SOCIOLOGIST AND HIS CONTRIBUTIONS TO THE SOCIOLOGY OF EDUCATION

**Özge SÜRÜCÜ**

Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı,

[src\\_ozge@hotmail.com](mailto:src_ozge@hotmail.com) Adıyaman/Türkiye.

ORCID ID: 0000-0003-4842-4155

**Bekir KOCADAŞ**

Adıyaman Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi,

[bkocadas@adiyaman.edu.tr](mailto:bkocadas@adiyaman.edu.tr), Adıyaman/ Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-1654-7313

**ÖZET**

İsmail Hakkı Baltacıoğlu Türkiye'nin önde gelen pedagog, sosyolog, eğitim felsefecisi ve bilim insanlarından biridir. Bu çok yönlü özelliği birden fazla disiplin içerisinde var olmasına sebep olsa da çalışmalarının önemli bir kısmını eğitim üzerine yapmış olması Baltacıoğlu'nun daha çok eğitimci olarak tanınmasına sebep olmuştur. II. Meşrutiyet yılları ve Cumhuriyetin çok partili dönemine kadar olan süreçte, Türkiye'nin siyasal toplumsal birçok olaylarına şahitlik eden Baltacıoğlu düşünce dünyasını zenginleştiren bu süreçleri yazılarına aktarmıştır. Eğitim hakkında yazmış olduğu eserlerinde de bireyci zihniyetten uzaklaşarak toplumcu bir anlayışı benimsemeye başlamıştır. Toplumsal olaylara karşı olan duyarlılığı, bireyden çok toplumcu anlayışı benimsemesi ve bu anlayışı eğitim ile sentezlemiş olması Baltacıoğlu'nun bir eğitim sosyoloğu olduğunu göstermektedir. "Manevi Üstadım" dediği Emile Durkheim ve Ziya Gökalp gibi sosyologlarında etkisinde kalan Baltacıoğlu, yaratmış olduğu sosyal pedagoji sistemi ve toplumcu eğitim anlayışı ile Türk sosyoloji tarihi içerisinde eğitim sosyolojisi alanında önemli sosyologların başında gelmektedir.

Bu çalışmanın amacı İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun sosyolojiye dair fikirlerinden hareketle, eğitim sosyolojisine katkıları ve pedagog kimliğinin yanı sıra sosyolog yönünün de incelenmesidir.

**Anahtar Kelimeler:** İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Sosyoloji, Eğitim Sosyolojisi, Toplum, Eğitim

**ABSTRACT**

Ismail Hakkı Baltacıoğlu is one of Turkey's leading pedagogues, sociologists, educational philosophers and scientists. Although this versatile feature causes him to exist in more than one discipline, the fact that he has done a significant part of his work on education has caused Baltacıoğlu to be known more as an educator. II. Baltacıoğlu, who witnessed many political and social events in Turkey during the period of the Constitutional Monarchy and the multi-party period of the Republic, also conveyed these processes that enriched the world of thought. In the works he wrote about education, he moved away from the individualist mentality and started to adopt a socialist understanding. His sensitivity towards social events, his adoption of a socialist approach rather than the individual, and his synthesis of this understanding with education show that Baltacıoğlu is an educational sociologist. Baltacıoğlu, who was influenced by sociologists such as Emile Durkheim and Ziya Gökalp, whom he called "My Spiritual Master", is one of the most important sociologists in the field of educational sociology in the history of Turkish sociology with the social pedagogy system and socialist education understanding he created.

The aim of this study is to examine İsmail Hakkı Baltacıoğlu's sociologist aspect as well as his contributions to the sociology of education and his pedagogue identity, based on his ideas on sociology.

**Keywords:** İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Sociology, Sociology of Education, Society, Education

## 1.GİRİŞ

Türk Sosyoloji Tarihi ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında Türkiye’de sosyolojinin oluşmasına katkı sağlayan isimlerin başında Ziya Gökalp, (Prens) Sabahattin Bey, Behice Boran, Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu gibi isimleri görülmektedir. Bu isimler sosyoloji tarihinin bilinen, eserleri ve çalışmaları üne kavuşmuş sosyologlardır. Bunun yanı sıra sosyoloji tarihine katkıları bulunan fakat ilk gruptaki kadar ün kazanmamış, bilinmeyen isimlerde mevcuttur. Bu isimlerden biri de İsmail Hakkı Baltacıoğlu’dur. İsmail Hakkı Baltacıoğlu Türk düşünce tarihi içerisinde önemli etkileri olan bir düşünce insanıdır. Yaşadığı dönemin siyasal ve toplumsal olayları düşünce sistemi üzerinde etkili olmuştur. Yaşamı boyunca birçok alanda yapmış olduğu çalışmalar, ortaya koyduğu çağının önünde düşünceleri günümüzde bir rehber niteliğindedir. Çoğunlukla eğitimci ve pedagoğ olarak anılan İsmail Hakkı Baltacıoğlu, eğitimci olmasının yanında toplumsal ve siyasal olaylara duyarlı, toplumu ilgilendiren her meseleyle ilgilenen, çok yönlü bir sosyolog ve düşünce insanıdır. Türkiye’de sosyolojinin belirli aşamalardan geçmesinde önemli derecede katkıları bulunan İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun mesleki olarak formasyonunun eğitim olması onun sosyoloji ve Türk düşünce hayatına olan katkılarının, eğitimci kimliğinin gölgesinde kalmasına ve sosyolojide hak ettiği üne kavuşamamasına sebep olmuştur. Fakat Baltacıoğlu ikinci kuşak Türk sosyologları olarak bilinen Behice Boran, Hilmi Ziya Ülken, Nurettin Şazi Kösemihal, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Niyazi Berkes gibi ünlü sosyologlar kadar çok yönlü bir kişiliğe sahiptir (Kaçmazoğlu, 2015, s.150).

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, 28 Şubat 1886 yılında İstanbul Cihangir’de dünyaya gelmiştir. Babası Mucur’lu Baltacıoğlu İbrahim Ethem, annesi ise Düzelci Hamide Hanım’dır. İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun çocukluğu dedesi Abdurrahman Efendi’nin Cihangirdeki evinde geçmiştir (Tozlu, 1989, s.1). Baltacıoğlu öğrenim hayatına Mahalle Mektebinde henüz dört buçuk yaşındayken başlamıştır. Daha sonra ilkokulu sırasıyla Kabataş’ta bulunan yatılı okul Şemsülmekatip, Firuzaga’da bulunan Meşrikifüyuzat, Tophanedeki Kışla Arkası okulunda, Ortaöğrenimini de Salıpazarı’ndaki Fevziye Mektebinde okumuştur (Baltacıoğlu, 1998, s. 34). 1899 yılında ailesinin ve kendisinin de isteği ile Vefa İdadisine yazılmıştır, 1903 yılında buradan mezun olmuştur. Okulunda bir arkadaşı aracılığı ile okuduğu J.J. Rousseau’nun Emile adlı kitabından çok etkilenmiştir. Kitabı defalarca okumuş ve pedagojiye yönelmesi bu kitap sayesinde gerçekleşmiştir (Erdoğan, 2018,s.28). Vefa İdadisinden mezun olduktan sonra Darülfünun Fen şubesine yazılan Baltacıoğlu 1908 yılında Darülfünundan mezun olmuştur (Baltacıoğlu, 1998, s.67). 1910 yılında Eğitim Bakanlığı tarafından pedagoji ve el işleri alanında incelemeler yapmak için Fransa, İngiltere, Belçika, Almanya gibi birçok Avrupa ülkesine gönderilen Baltacıoğlu, ülkeye döndükten sonra Darülfünun da göreve başlamıştır (Kaçmazoğlu, 2001, s.200). 1916 yılında Darülfünun’da Usül-ü Tedris ve Tatbikat dersleri ile İnas Darülfünü’nda Fenn-i Terbiye dersleri vermeye başlamıştır. 1917 yılında bu görevlerin yanında Ziya Gökalp’in teklifi ile İlm-i Terbiye ve Terbiyevi İctimaiyat dersleri de eklenmiştir. 1917 yılında Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti’nin Genel Sekreteri olmuştur. 1918 yılında Tedrisatı Taliye Müdürü Umumiliği, 1919’da Tedrisatı Aliye Müdürü Umumiliği ve Maarif Nezareti Heyeti Teftişiyeye Müdürü Umumiliği görevlerini yapmıştır. 1920-1924 yılları arasında Edebiyat Fakültesine dört defa Dekan olarak seçilmiştir. Bulduğu diğer görevler; 1923 yılında Sanayii Nefise Mektebi Alisi Bedayi Muallimliği, 1923 yılında Maarif Vekâleti Müsteşarlığı, 1923 yılında Darülfünun Eminliği görevi, 1924 yılında Sanayii Nefise Mektebi Alisinde Resmin Usul-ü Tedrisi öğretmenliği, 1924 yılında İlahiyat Fakültesi’nde İctimai ve Dini

Ruhiyat Müderrisliği, 1925 yılında İlahiyat Fakültesi'nde İslam Bediiyatı Müderrisliği, 1925'te Edebiyat Fakültesi'nde İctimaiyat ve Ahlak Müderrisliği gibi görevlerde bulunmuştur (Aytaç, 1979, s.238). İsmail Hakkı Baltacıoğlu 1933 yılında gerçekleşen Üniversite reformunda, kadrosu kaldırılarak Üniversite dışında bırakılmıştır. 1933 yılından itibaren Yeni Adam isimli dergiyi çıkarmaya başlamıştır. 1942 yılında Maarif Vekili Hasan Ali Yücel Baltacıoğlu'nu eski kürsüsüne, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi'ne verdi. Böylelikle Baltacıoğlu Fakültede ilk Pedagoji Kürsüsünü kurarak ilköğretim üyesi olmuştur. İsmail Hakkı Baltacıoğlu,1942 yılında Afyon, 1946 yılında Kırşehir'de olmak üzere iki dönem milletvekili seçilmiştir. 1950 yılında emekliye ayrılarak Yeni Adam dergisinde yazılar yayınlamaya, konferanslar vermeye, kitap ve makaleler yazmaya ve ek öğretim üyeliğine devam etti. Baltacıoğlu Uluslararası Sosyoloji Cemiyeti'nin üyesi ve aynı zamanda da Türkiye Sosyoloji Cemiyeti'nin fahri başkanıdır. Sosyoloji adlı kıymetli bir eseri de vardır (Kolçak, 1968, s.110). İsmail Hakkı Baltacıoğlu 1 Nisan 1978 yılında Ankara'da ölmüştür (Aytaç, 1979, s.239).

İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun yaşamının dönüm noktası olan olay 1933 yılındaki Üniversite Reform'u'dur. Bu olay Baltacıoğlu'nun o zamana kadar çok bilinmeyen sosyolog, düşünür yönünün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Baltacıoğlu geçimini sağlamak ve Cumhuriyet ilkelerine olan bağlılığını, kadro dışında kalmasına sebep olan meseleleri daha iyi anlatmak için Yeni Adam isimli gazete/dergi yayımlamaya başlamıştır. Yeni Adam ile beraber Baltacıoğlu düşünsel yönünü zenginleştiren, en verimli olduğu, sosyolojiye katkılarını belirgin bir şekilde görüldüğü yeni bir döneme girmiştir (Kaçmazoğlu, 2001, s.204).

Döneminin ilk sosyologlarından biri olan Baltacıoğlu, bilimsel görüşlerini Emile Durkheim, Jean-Jaques Rousseau, Ziya Gökalp ve Henri Bergson'un görüşleri etrafında şekillendirmiştir. "*Manevi Üstadım*" dediği Emile Durkheim ve büyük sosyolog Ziya Gökalp'in yazılarından sıklıkla faydalanan Baltacıoğlu, sosyoloji anlayışını da çoğunlukla bu iki sosyologun düşünce sistemi üzerinden şekillendirmiştir (Baltacıoğlu, 1939, s.9). Sosyolojiye dair önemli çalışmaları olan Baltacıoğlu Uluslararası Sosyoloji Cemiyeti'nin üyesi ve aynı zamanda Türkiye Sosyoloji Cemiyeti'nin de fahri başkanı olmuştur. Baltacıoğlu'nun aynı zamanda Sosyoloji adını verdiği bir eseri de bulunmaktadır.

Bu makalede İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun çok bilinen bir eğitimci- pedagoğ olmasının yanı sıra, düşünce adamı ve sosyolog olması yönüne de vurgu yapılacaktır. Yayımladığı eserlerinde toplum ile ilgili ortaya koyduğu düşünceleri, döneminin siyasal ve toplumsal meselelerinin Sosyolojiye dair görüşlerini nasıl şekillendirdiği, bir Cumhuriyet dönemi aydını olarak topluma bakış açısı gibi konular üzerinde durulacaktır. Özellikle sosyolojinin ülkemizdeki ve dünyadaki iki önemli temsilcisi olan Durkheim-Gökalp sosyolojisi çevresinde şekillenen düşünce dünyasının, pedagoğ ve eğitimci kimliğinin yanında sosyolog kimliğini nasıl şekillendirdiği, Baltacıoğlu'nun eserleri ve yazıları ile Türk Sosyoloji Tarihindeki yeri ve önemi ele alınacaktır.

## 2. Sosyolog Olarak İsmail Hakkı Baltacıoğlu

İsmail Hakkı Baltacıoğlu Türkiye'nin önemli eğitimcilerinden biridir. Eğitimci olmasının yanında toplumsal sorunları iyi bir şekilde analiz eden, toplumu içinde yaşadığı koşullar ile beraber ele alan bir sosyologtur. Ülkemizde Türk sosyologların çok yakından takip ettiği Jean Jaques Rousseau, Gustave Le Bon, Emile Durkheim ve Henri Bergson gibi bilim ve düşünce insanlarını da yakından takip ederek görüşlerini bu kişiler etrafında şekillendirmiştir. Özellikle Türk Sosyolojisinde fikirleri

kabul görülen Durkheim ekolünün de Gökalp'ten sonraki en önemli temsilcisidir (Kaçmazoğlu,2015, s.153).

Baltacıoğlu'na göre sosyoloji bilimi bir Fransız ilmidir ve bu ilmin temelini Auguste Comte Fransa'da atmış, gövdesini de Emile Durkheim yine Fransa'da kurmuştur. Ona göre Fransa'dan sonra sosyoloji için çalışmalar yapılabilecek en verimli ülke Türkiye'dir. Ülkemizde de sosyolojinin üstadı Ziya Gökalp'tir (Baltacıoğlu, 1939. S.5).

İsmail Hakkı Baltacıoğlu'na göre Sosyoloji disiplini hukuk, ekonomi, sanat gibi alanları içine barındıran sosyal olguların bir ilmidir. Bir bilginin ilim haline dönüşmesi içinde 2 önemli şart gereklidir. Birinci şart; objektif ve kendi içerisinde türdeş olan olgulardan meydana gelmiş olmak, İkinci şart; konuyu objektif bir bakış açısı ile ele almak. Bu iki özellik Baltacıoğlu'na göre ancak sosyolojide mümkündür. Psikoloji, fizik, biyoloji gibi sosyoloji de özel alanı ve sınırları olan bir ilimdir (Baltacıoğlu, 1939, s.12). Baltacıoğlu, sosyolojinin yöntem ve metotlarını açıklamak için öncelikli olarak bir toplum tanımı yapılması gerektiğini vurgulamış ve bu tanımın sosyolojik olarak açıklamasının nasıl yapılacağını maddeler halinde şu şekilde tanımlamıştır; (Baltacıoğlu, 1939, s.13-14).

- 1.) Toplum denilince şüphesiz olarak ilk akla gelen insandır. Fakat yalnız başına insan toplumu meydana getiremez. Tek olan insan bir başka insanla birleştiği zaman bir toplumu oluşur. O halde toplum denince tek insan değil çok insan akla gelmelidir.
- 2.) Günlük yaşamdaki herhangi bir insan topluluğu da toplum demek değildir. Yolda, parkta, plajda sürekli olarak bir insan kalabalığı vardır, ancak bu insan kalabalığı arasında ne anlaşma ne de kaynaşma vardır. Bir uçak seyahatinde yan yana oturan fakat birbirini tanımayan insanlar buna örnektir
- 3.) Bir plajda yalnız başına gezen bir adamın, denizde boğulma tehlikesi geçiren diğer adama karşı oradaki tüm insanlarla beraber benzer korku ve endişeye sahip olması o plajdaki insanlar arasında bir kaynaşma ve birleşmeye sebep olur. O zaman geçici bile olsa bir toplum meydana gelir. Bireyleri toplum yapan sayıca kalabalık olmaları değil, ruhça birleşmeleridir. Bu sebeple, millet, aile, devlet de birer sosyetedir. Bu sosyete manevi ve ruh birliği taşımaktadır. Aralarında kültür adını verdiğimiz, hukuk, din, ahlak bağı olmayan kalabalıklar toplum olamazlar.
- 4.) Millet, devlet, aile gibi ortak duygular aracılığı ile bir araya gelmiş olan insan topluluklarında bir takım laik bağlar mevcuttur. Toplumun, ekonomi, ilim, teknik gibi laik olan bağlarına medeniyet adını veriyoruz. O halde bir toplumun meydana gelmesi için, kültür birliği ile beraber, medeni bir hayat birliği de olmalıdır.
- 5.) Sosyal olan varlığın en son ve en önemli şartı toplumsal iş bölümüdür. Toplum ne kadar ilkel seviyede olursa olsun temel ihtiyaçları olan yeme, içme barınma gibi ihtiyaçlarını karşılamak için içerisinde mutlaka bir iş bölümü barındırır. İnsanlar en ilkel çağlardan beri tüm hayati ihtiyaçlarını karşılamak için iş bölümüne ihtiyaç duymuşlardır. O halde sosyal hayatın zorunluluklarından biri de sosyal işbölümüdür

İsmail Hakkı Baltacıoğlu Durkheim- Gökalp etkisinde şekillenen Sosyoloji anlayışını daha iyi yansıtmak ve fikirlerini geniş kitlelere ulaştırmak için Sosyoloji adını verdiği eserini kaleme almıştır. Eserinde ilgilendiği konu başlıklarını ve eseri yazma amacını şu şekilde sıralamıştır; (Baltacıoğlu,1939, s.8).

- 1- Toplumun sosyal olgularını ve karakterini araştırmak ve tanımlamak.
- 2- Sosyal olguları homojen bölümlere ayırmak.
- 3- Her özel sosyoloji alanının konusunu açık bir şekilde tespit etmek.
- 4- Her özel sosyal olguyu tekâmül tiplerine ayırmak.
- 5- Bu tipleri birbirlerine yaklaştırarak gelişimindeki zorunlulukları ve sosyal kanunları anlamaya çalışmak.
- 6- Sosyal olguların birbirleri üzerindeki ve başka olgular üzerindeki olan etkilerini araştırmak.
- 7- Her sosyal olgunun işlevini sezme.
- 8- Genel sosyolojiye ait bir bölüm ortaya koymak

Baltacıoğlu kitabında eserinin planını şöyle açıklamaktadır; “*Eserimi üç kitaba ayırdım. Birinci kitap “ Sosyolojinin metodu ” dur. İkinci kitap, “Hususi sosyoloji”dir. Üçüncü kitap ise “ Umumi sosyoloji” kitabıdır.*” Birinci kitapta; sosyolojinin konusu, sosyolojinin tanımı, konusu, metodu, toplumun tanımı, toplum ve birey, toplum ve insan, toplum ve grup, insan toplumu ve hayvan toplumu, toplumun tabiat âlemindeki yeri, sosyal hayatın önemi ele alınmaktadır. İkinci Kitap ise “ Hususi Sosyoloji” ana başlığını taşımaktadır. Din, Ahlak, Hukuk, Sanat, Ekonomi, Bilgi, Dil, Teknik, Aile, Devlet, Terbiye Sosyolojisi gibi konuları ele almaktadır. Eserde üçüncü kitap olarak bildirilmiş olan “ Umumi Sosyoloji”nin hangi sebeple yer almadığına değinilmemiştir (Bayraktar, 2008, s. 425).

Baltacıoğlu’nun sosyolojisi Emile Durkheim ve Ziya Gökalp etrafında şekillenmiştir. Ona göre Türk Sosyoloji Tarihinin kurucusu ve öncüsü Ziya Gökalp’dir. Avrupa’daki en tanınmış öncüsü de Emile Durkheim’dir. Ziya Gökalp Comte-Durkheim ekolünün Türkiye’deki temsilcisidir. Bu sebeple Baltacıoğlu’nun sosyoloji ile ilgili görüşlerini ele alırken Ziya Gökalp ve Emile Durkheim hakkındaki görüşlerini, sosyolojiye dair fikirlerinin şekillenmesinde nasıl bir etkiye sahip olduklarını da açıklamak gerekecektir.

## 2.1. İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Ziya Gökalp Üzerine Düşünceleri

İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun sosyolojiye dair görüşlerinin şekillenmesinde “*Üstadım*” dediği Ziya Gökalp’in etkisi vardır. Çünkü Ziya Gökalp hem Durkheim ekolünün takipçisi hem de yaşadığı dönemde Türkiye’nin en önemli ideoloğu olmak gibi iki yönlü bir özelliğe sahiptir (Kaçmazoğlu,2015, s.153). Baltacıoğlu’na göre Ziya Gökalp, sosyoloji biliminin kurucusu ve Durkheim’dan sonraki en büyük sosyologlardan biridir. Ziya Gökalp Sosyolojinin biyo-psikolojiye karşı tam olarak hürriyetini sağlamak amacıyla sonuna kadar çalışmıştır. Bu sebeple en büyük başarısını da sosyolojide göstermiştir (Baltacıoğlu, 1952, s.1).

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Cumhuriyet ile beraber ortaya atılan yeni ulus- devlet görüşünün ihtiyaç duyduğu yeni bir kimliğin içerisini doldurma çabasıdır. Bu çaba ile Cumhuriyet’in baş ideoloğu olarak görülen Ziya Gökalp’in birçok görüşünü desteklemek ile beraber eleştirdiği konular da bulunmaktadır. Sosyal olguları Ziya Gökalp’in verdiği öneme göre; Din, ahlak, sanat, bilim, ekonomi şeklinde sıralayan Baltacıoğlu’na göre din en üst katmanda, ekonomi ise en alt katmandadır. Baltacıoğlu’nun bu şekilde bir sıralama yapması Marksist sosyolojiden uzak, Weberci sosyoloji anlayışına yakın olduğunu göstermektedir. Hem Baltacıoğlu’nda hem de Gökalp’te din, dil ve sanat milliyetin yaratıcı unsurları olmuştur, sosyoloji anlayışlarının da temelini oluşturmuştur (Kaçmazoğlu, 2015, s.151-156).

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Ziya Gökalp ile aynı ekolde bulunmasına rağmen çoğu zaman Gökalp'in görüşlerini desteklemekle beraber, kendisine göre eksik olan yanlarını da eleştirmiş ve tamamlamaya çalışmıştır. Ziya Gökalp'i eleştirdiği konularının başında da Din-millet ayrımı konusu gelmektedir. Baltacıoğlu'na göre; Gökalp'in sosyoloji anlayışında karanlıkta kalan konulardan biri de din anlayışı konusudur. Bu konuda Baltacıoğlu'nun en çok dikkatini çeken kısım Gökalp'in dini milliyetin dışında yani milletlerarası bir ümmet kurumu şeklinde anlamış olmasıdır. "Türk milletindeniz, İslam ümmetindeniz, Avrupa medeniyetindeniz" sözündeki millet ve ümmet ayrımı bunu göstermektedir. Demek ki Gökalp'in anlayışında milliyet dışında kalan bir ümmet anlayışı da vardır. Gökalp'in düşüncelerini bir noktaya kadar gerekli ve mecburi bulan Baltacıoğlu, daha çok inandığı şeyin gerçeğin kendisi yani dinin milliyet dışında varlığını sağlayan tek gerçek olmadığıdır. O da dil ve sanat gibi milliyetin yapıcı etkenlerinden biridir. Dinsiz milliyet olamaz, Milliyetsiz de din olamaz ( Baltacıoğlu, 1952, s.5).

Baltacıoğlu ve Gökalp arasındaki görüş ayrılıklarından biri de din- milliyet ayrımı tartışmasının yanı sıra hilafet ve milliyetçiliğin kökeni gibi farklı konulara da dayanmaktadır. Baltacıoğlu'na göre kendisi hilafete karşı çıkarken Gökalp ise saltanatın kaldırılmasından sonra bile hilafeti savunan yazılar yazmıştır. Gökalp'in cemiyet anlayışını da eleştiren Baltacıoğlu, Gökalp'in soy cemiyetçilik anlayışını benimsediğini fakat kendisinin cemiyet anlayışının tam tersi toplumsal hayattan kaynaklandığını yazmıştır (Kaçmazoğlu, 2005, s.159). Pedagojide İhtilal isimli eserinde milliyetin tanımı ile ilgili Gökalp'tan farklı bir tanımlaştırmayı vurgulayan Baltacıoğlu'na göre; Gökalp önce milliyeti din ve dil birliği şeklinde tarif etmiştir. Daha sonra bu tanımlaştırmayı değiştirerek kültür birliği demiştir. Kültürü bir, kültürü ayrı veya milliyeti bir olan birçok toplumların var olduğunu gören Baltacıoğlu bu sebeple yeni bir milliyet tanımı yapma zorunluluğu hissetmiştir. Ona göre; milliyet bir gelenek birliğidir. Din, dil, sanatı bir olanlar değil, din, dil, sanat gelenekleri bir olanlar aynı millettir. Dini ayrı olan Karaimler ve Gagavuzların, dili ayrı olan Doğularla Hataylıların din, dil, sanat gelenekleri Türk olduğu için Türk olmaları en büyük örnektir. Baltacıoğlu'na göre bütün bu düşünceler basmakalıp, ezberlenmiş, kopyalanmış düşünceler değildir. Okumanın, anlamamanın en doğru sonuçlarıdır (Baltacıoğlu, 1964, s.29).

Gökalp'te olduğu gibi Baltacıoğlu da Türk milli kimliğini oluşturmak ve milli kimliğe sahip vatandaşlar yaratmak istemiştir. Ona göre milli kişiliğin birinci özü dil, ikinci özü din, üçüncü özü sanattır. Milli kişilik ve milli Türk kimliğini gerçekleştirmek için mutlaka bu üç alanda reformlar yapmalıyız. Ziya Gökalp'te olduğu gibi kültür-medeniyet ayrımına giden Baltacıoğlu'na göre; kültür, bir millete göre olan, milletten millete göre değişen, milletlerarası olmayan vicdan hükümleridir. Bu sebeple kültür medeniyetin benzeri değildir. Çünkü medeniyet milli olmayıp milletlerarasıdır. Aynı teknik öbeğine giren milletler arasında ortak olan kurallara 'medeniyet' denir (Baltacıoğlu, 1943, s.171). Medeniyet kavramını açıklarken Avrupa medeniyetleri örneği veren Baltacıoğlu, bir medeniyet öbeğine giren uluslarda kültürleri gibi birbirine ilişik, bitişik, ayrılamayan olarak tanımlar. Her ulusum bir dini, sanatı, töresi kendine özgüdür. Oysa her ulusun kendine özgü olmayan ortak bir şekilde kullandığı bilgisi, bilimi, zanaatı vardır. İşte salt akıldan ve aklın denemelerinden ortaya çıkan bu teknikler medeniyettir görüşünü ortaya atarak medeniyette en önemli unsurun teknikleşmek olduğunu söylemektedir (Baltacıoğlu, 1945, s.13).

Ziya Gökalp gibi İsmail Hakkı Baltacıoğlu da kültür- medeniyet ayrımı yaparken aydını suçlamaktadır. Baltacıoğlu'na göre; "Aydınımızda şursuz bir şekilde gelenek (anane) düşmanlığı

*vardır. Öyle ki gelenek fikri gericilik (irtica) fikriyle eş bir fikir olmuştur. Bir zamanlar ananeyi örf gibi canlı anlamda kullandığımız halde daha sonraları yaşama hakkı kalmayan örfler, adetler anlamında kullanmaya başladık hatta ananecilik adında bir klişe bile yaptık” (Baltacıoğlu,1943, s.20).*

İsmail Hakkı Baltacıoğlu ulus tanımı Ziya Gökalp’in ulus ile ilgili görüşlerine karşı çıkmıştır. Gökalp’in ulus tanımındaki eksiklikleri ve ulusun bir örf birliği olmadığını şöyle açıklamıştır; “*Benim ulusçuluk tanımımı doğru bir şekilde anlayabilmek için önce gelenek sözünden anladığıma bakmanız gerekir. Bence gelenek toplumun tarih boyunca değişmeyen değer yargıdır. Gelenekler ulusun, kavmin, klanın özüdür. İşte dini, dili, sanatı bir olanların ulus olmalarının nedeni din, dil, sanatı ayrı olanların da bir ulus olmalarının nedeni, yine aralarında bulunan gelenek ortaklığıdır. İşte bu gelenek anlayışı olmadıkça milliyet anlayışı da olamıyor” (Baltacıoğlu, 1967, s.7).*

## **2.2. İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Emile Durkheim Üzerine Düşünceleri**

İsmail Hakkı Baltacıoğlu ülkemizde Comte-Durkheim okulunun Ziya Gökalp’den sonraki en önemli temsilcisidir. Sosyoloji ilmini Durkheim’in kabul ettiği şekilde sosyal yapıların bir ilmi olarak tanımlamaktadır. Durkheim’ı manevi üstadı olarak görmektedir (Tozlu, 1989, s.46). Baltacıoğlu’na göre; Durkheim okulu Auguste Comte’dan sonra sosyolojinin varmış olduğu son evrimdir. Emile Durkheim, Comte sosyolojisinin yaşaması gereken yönlerini iyice görmüş ve bugün bütün sosyoloji bilimine hâkim olan anlayışları kazandırmıştır. Ona göre Durkheim’in sosyoloji tarihindeki en önemli iki hizmeti: 1.) Sosyoloji ilminin objelerini açıkça tesbit etmek, 2.) Sosyoloji ilminin metotlarını açıkça korumaktır. Bir ilim olabilmek için öncelikle diğer bütün ilimlerin objelerinden apayrı olmak gerekmektedir. Durkheim da tabiat âleminde fiziki, hayati ve ruhi meseleler dışında kalan bu gerçekliklerin, sosyal gerçekliklerin varlığının, bu gerçekliklerin sosyal cinsten ve bir determinizme bağlı olduğunu ve bu determinst anlayışında ne fiziki ne hayati ne de bazı psişik determinizmle icra edilemeyeceği görüşünü ortaya atmıştır. Böylelikle Auguste Comte’dan sonra Emile Durkheim ile beraber sosyoloji ilmi tam olarak istikbalini kazanmıştır (Baltacıoğlu, 1939, s.70).

İsmail Hakkı Baltacıoğlu yazdığı sosyoloji adlı eserinde neredeyse tüm görüşlerini Durkheim okulundan aktarmıştır. Kitabında bahsettiği –sosyete- terimi toplum kavramının bir karşılığıdır. Durkheim’in işbölümü kavramından hareketle Baltacıoğlu’da sosyete arasındaki işbölümünün önemine vurgu yapmıştır. Baltacıoğlu’na göre; Sosyal varlığın son şartı işbölümüdür. Bir sosyete yani toplum ne kadar ilkel bir düzeyde olursa olsun içerisinde asgari bir düzeyde bile olsa bir işbölümü barındırmaktadır. İlkel topluluklar bile en asgari ihtiyaçları için işbölümüne ihtiyaç duymaktadır. Bütün ihtiyaçlarını tek başına gideren bir toplumun mümkün olamayacağını söyleyen Baltacıoğlu, sosyal yaşamın kalıcı mecburiyetlerinden biri olarak işbölümünün önemini vurgular (Baltacıoğlu, 1939, s. 15). Bitkilerde, hayvanlarda, insanlarda evrimin ölçütünün işbölümü olduğunu vurgulayan Baltacıoğlu, işbölümünün topluluk işlerinin gelişigüzel bölünmesi demek olmadığını, uzmanlıklara göre ayrılmak olduğunu söylemektedir. Ona göre, bir toplulukla işbölümü ne kadar ilerideyse medeniyet de o kadar ileri gitmiştir. İşlerin daha verimli, daha kolay olması için işbölümü gereklidir (Baltacıoğlu, 1945, s.38-39).

İsmail Hakkı Baltacıoğlu Comte- Durkheim ekolünün en önemli temsilcisidir, fakat kendisi Durkheim’in tüm görüşlerine de katılmaz. Baltacıoğlu’na göre; Emile Durkheim sosyolojinin

konusunu eğitim, dil, devlet, aile, hukuk, din, ahlak, ekonomi, bilgi, sanat, teknik ve sosyal morfoloji adında on iki tane olgu üzerinden açıklamaktadır. Bütün bu olguları aynı değer ve önemde görür ve hepsine sosyal kurum adını verir. Baltacıoğlu bu anlayıştan ayrılarak üç türlü sosyal olgu olduğu görüşünü savunur; Din, dil, sanat. Bunlar sosyal kuvvetlerdir. İkinci önemli sosyal olgular; aile, ekonomi ve devlettir ve bunlar toprak parçası ile ilgilidir ve kurumdurlar. Üçüncü önemli olgularda ideallerdir. İlk toplumların hepsi bu üç önemli olgudan meydana gelmişlerdir. Baltacıoğlu'na göre toplumların ölmesi de doğması da bu üç sosyal olgu ile ilintilidir (Baltacıoğlu, 1964, s.28).

Baltacıoğlu'nun eleştirdiği bir diğer konu ise Durkheim'in yapıcı kuvvetleri kapalı kurumlar gibi ele almasıdır. Baltacıoğlu'na göre din sadece inanç ve törelerde yaşayan kapalı bir kurum değil, aksine yaşamın her yönünü kapsayan son derece yaygın ve aktif bir kuvvettir. Din sosyal yaşamın her yerinde ve her alanda mevcuttur (Baltacıoğlu, 1964, s.29). İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Durkheim'dan ayrıldığı noktalar temel de değil ayrıntılardadır. Mesela, Baltacıoğlu'na göre din içtimai bir varlıktır. Hakikattir. Her toplumda mevcuttur. Varlığı toplum ile mümkündür. Yani din toplumun bir ürünüdür. Vahiye dayalı bir temeli yoktur. Bu konudaki görüşleri Emile Durkheim ile aynıdır (Tozlu, 1989, s.46).

Baltacıoğlu birçok konuda çalışma yapmasının yanı sıra genel sosyoloji çalışmalarının büyük bir kısmını Durkheim sosyolojisi etrafında şekillendirmiştir. Durkheim'in estetik, din, ahlak, toplum ile ilgili görüşlerini Türkiye koşullarına uyarlamış ve bu görüşlerin yeniden düzenlemelerini yapmıştır. Bu sebeple Durkheim da toplum anlayışı Baltacıoğlu'ndaki millet sosyolojisinin önemli konusu haline gelmektedir. Bu yaklaşım Ziya Gökalp'te de mevcuttur. Baltacıoğlu Durkheim'dan aldığı tezini Türkiye'de yaratmaya çalıştığı modern, laik, Batıcı, milliyetçi Türk kimliğini yaratmak için kullanmaktadır. Böylelikle Durkheim'in görüşleri ile şekillendirdiği Türk kimliği ile Ziya Gökalp'ten boşalan 'resmi ideolog' koltuğuna da oturmaya çalışmıştır (Kaçmazoğlu, 2015, s.203-204).

### **3. Bir Eğitim Sosyoloğu Olarak İsmail Hakkı Baltacıoğlu**

İsmail Hakkı Baltacıoğlu Türkiye'nin yetiştirmiş olduğu en önemli düşünür, sosyolog ve eğitimcilerden biridir. Spencer ve Le Play görüşleri etrafında şekillenmiş olan Türk eğitim sisteminin daha sonraki yıllarda Spencer ve Durkheim'in görüşleri çerçevesinde değişime uğramasıyla beraber Baltacıoğlu da eğitim hakkındaki görüşlerini bu iki ekole bağlı olarak ortaya koymuştur. Türkiye'nin eğitim sorunları ile ilgili bunalımlı olduğu döneminde Durkheimci sosyolojik görüş ile Bergsoncu metafiziği eğitim perspektifinden özgün bir bakış açısıyla birleştiren Baltacıoğlu eğitimde yenilikçi bir bakış açısı geliştirmiştir (Anar, 1988, s.90).

Baltacıoğlu'na göre eğitimin tanımı yıllardan beri adam yetiştirmek olarak bilinmektedir. Fakat adam yetiştirmek kavramını soyut olarak değil, gerçek toplumların gerçek insanı olarak ele almaktadır. Eğitimin amacı sadece adam yetiştirmek değil, bir toplumun belli bir adamını yetiştirmektir (Baltacıoğlu, 1964, s.83). Bu sebeple de İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun düşünce sisteminde eğitimin tanımı; *'Henüz içtimai hayata alışmamış olan acemi fertlerin, içtimai fertler tarafından ve usulü dairesinde bu hayata alıştırmasıdır'* şeklindedir. (Baltacıoğlu, 1942, s.20). Bu tanım benzer bir haliyle Emile Durkheim da yeni yetişen nesillerin, yetişkin olan nesillerce kültürlenmesidir şeklinde yapılmıştır. Eğitimi tanımlarken Durkheim eğitimi sosyal bir olgu olarak ele almaktadır. Özellikle de eğitimin çocukları toplumsal yaşama girmeye ve kurumların değerlerini



öğrenmeye zorladığını vurgulamıştır. Bu sebeple toplum kendi kural ve disiplin ile çocuğa toplumsal kurumları öğrettikçe ve çocuk da bu kurumları benimsedikçe toplumsallaşmaktadır (Anar, 1988, s.90).

Baltacıoğlu eğitimin tanımını yaparken bireyin sosyal yaşama hazırlanması şeklinde bir tanım yapar fakat eğitimin amacının sadece sosyal hayata hazırlanmak olmadığını salt bu tanımın yetersiz olacağını da vurgular. Yetiyecek olan bireyin hangi toplumun adamı olduğunun da bilinmesi gerektiğinin altını çizer. Ona göre Fransız, Alman, İngiliz tüm milletler sosyal insan yetiştirmektedir. Bir milletin yetiştirdiği diğeri ile aynı değildir. Her milletin kendine özgü sosyal insanları mevcuttur. Bu sosyal insanlar kendi kültürünü ve tekniğini ortaya koyarlar. Eğitim almış insanlar da hem kültür hem de teknik kişiliği gelişmiş olan topluma faydalı insanlardır (Baltacıoğlu, 1964, s.22).

Eğitim ile ilgili düşüncelerini detaylı olarak İctimai Mektep isimli eserinde açıklayan Baltacıoğlu, eğitim ve toplum arasında nasıl bir ilişki olması gerektiğini, eğitimin sosyal bir olgu olmasının önemini beş ilke üzerinden anlatmaktadır. Bu ilkeler; (Baltacıoğlu, 1942, s.23-41).

- a.) **Kişilik İlkesi:** İsmail Hakkı Baltacıoğlu'na göre eğitimin en temel amacı bireylere milli kültür ve çağın tekniklerini öğretmektir. Böylelikle, eğitim görmüş birey hem teknik kişiliğe hem de milli kişiliğe sahip olmuş olacaktır.
- b.) **Çevre İlkesi:** Baltacıoğlu'na göre nasıl ki bir çiçek ve ağaç yeşermek, meyve vermek için hava ve suya ihtiyaç duyuyorsa bireyde kişiliğini kazanacak eğitimi alırken bir çevreye ihtiyaç duymaktadır. Eğitimin çevresi olarak da aile, okul, toplumsal ve tabiat çevresi olarak 4 grubu ele almaktadır.
- c.) **Çalışma İlkesi:** Baltacıoğlu'na göre çocuğun yetişmesinde çevre tek başına yeterli değildir. Eğitilen bireyin çevre içerisinde nasıl çalışacağı da önemlidir. Birey eğitildiği ve yaşadığı çevrede nasıl çalışması gerektiğini de bilmelidir. Ona göre dört çalışma biçimi vardır. Bu çalışma biçimleri; Anarşik çalışma, Mekanik çalışma, Aktif çalışma ve Yaratıcı çalışma biçimidir.
- d.) **Verim İlkesi:** İsmail Hakkı Baltacıoğlu'na göre gerçek bir çalışma yapmanın koşulu, gerçek bir ürün ve yapıt ortaya koymaktır. Bu ilkeyi Baltacıoğlu eserinde şöyle açıklar; “*Randıman prensipi çocuğun faaliyetini sosyeteğe bağlayan sağlam bir bağıdır. Bu prensip yalnız iş ve temsil gibi teknik, artistik, ekonomik faaliyetlere değil, beşer faaliyetinin bütün şubelerini tatbik eder*”.
- e.) **Başlatma İlkesi:** Baltacıoğlu'nun son ilkesi olan başlatma ilkesinde hangi tür de olan çalışmaların istenilen kişiliği yaratmada başlangıç olabileceği üzerinde durmaktadır. Ona göre başlatma ilkesi iyi anlaşıldığı takdirde eğitim için yeni konular da ortaya çıkabilecektir.

Kısacası İsmail Hakkı Baltacıoğlu eğitimi bir sosyal olgu olarak ele almış ve toplum ile bir bütün olarak değerlendirmiştir. Ona göre eğitimin amacı toplumsal yaşama uyumlu, faydalı, dinamik bireyler yetiştirmektir. Birey eğitim açısından ne kadar donanımlı olursa toplumsal yaşama o denli faydalı olur. Çünkü insanlar bir bütün olarak içinde yaşadığı değerlere bağlıdır. Toplumsal değerlerde eğitim aracılığı ile bireylere kazandırılır. Aynı zamanda Baltacıoğlu'na göre eğitim kurumu toplumsal bir kurumdur. Eğitimin amacı da sosyal kişiliği ve bu kişiliği oluşturan çeşitli fonksiyonların belirlenerek kurumlaşmasıdır (Ülken, 1992 s.454). Bütün toplumsal kurumlardaki

değişimler eğitimde de değişikliklere sebep olacaktır. Eğitimin amacı da bireyleri bu toplumsal değişimlere hazırlamaktır. Eğitim bireylerin bu toplumsal değişimlere karşı uyumlarını kolaylaştırmaktadır. Bu sebeple eğitimin amacı da toplumsal insanı yaratmak olacaktır.

### **Sonuç**

İsmail Hakkı Baltacıoğlu Türkiye'nin en önemli düşünür, eğitimci, pedagog ve sosyoloğudur. Onun düşünce dünyasının temel konu alanı insan ve toplumdur. Öncelikle eğitim aracılığı ile bireye kazandırılan beceriler ve eğitimin önemine vurgu yaparken, sonraki yıllarda toplum ile ilgili eserler ortaya koymuş ve sosyoloji tarihi içerisinde de adından söz ettirmiştir. Bilim dünyasında ismi çoğunlukla eğitimci olarak tanınsa da Baltacıoğlu ortaya koyduğu eserleri ve çağının ilerisinde bir toplum anlayışı ile ülkemizin önemli sosyologlarından biridir. Toplumu ilgilendiren bütün meselelere duyarlı olması, Yeni Adam isimli gazete/dergi de yayımlanan yazılarında toplumsal birçok önemli konu hakkında yazılar yazması kendisinin bu çok yönlü özelliğinin bir göstergesidir.

Bir eğitim sosyoloğu olarak İsmail Hakkı Baltacıoğlu, sosyolojiye ve eğitime dair görüşlerini yayımladığı Sosyoloji isimli kitabında ve diğer pek çok eserinde detaylı olarak yazmıştır. Comte-Durkeim ekolünün takipçisi ve temsilcisi olduğunu yazan Baltacıoğlu'nun Manevi üstadım diye nitelendirdiği Emile Durkheim'in görüşlerini yakından takip etmesi sosyoloji içerisindeki mevcut konumunu da göstermiştir. Ülkemizde Comte Durkheim ekolünün önde gelen temsilcisi Ziya Gökalp' de Baltacıoğlu'nun görüşleri üzerinde etkili olmuştur. Ziya Gökalp'in çoğu görüşüne katılmakla beraber eleştirdiği ve eksik bıraktığı yönleri de tamamlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla Ziya Gökalp'in milliyet, millet, dil, kültür gibi toplum ile ilişkili kavramlarına dair birçok görüşünü Baltacıoğlu'nda da görmekteyiz.

İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nu sosyoloji de ayrıcalıklı kılan alanlarda biri de Eğitim sosyolojisine de yapmış olduğu katkılardır. O eğitim gibi bireysel bir süreci toplumsal olarak ele almıştır. Baltacıoğlu eğitim ile ilgili görüşlerinde eğitimi sosyal bir olgu olarak açıklamış ve eğitimin asıl amacının topluma faydalı, toplumsal düzen ve dinamiği sağlayacak bireyler yetiştirmek olduğunu vurgulamıştır. Eğitimi toplumsal bir kurum olarak gören Baltacıoğlu toplumsal yaşamda meydana gelecek tüm değişimlerin eğitimi de etkileyeceğini bu sebeple eğitimin bireyleri bu değişimlere hazırlama da önemli bir müessese olduğunu söylemektedir.

Sonuç olarak Türkiye'de sosyolog olarak çok fazla tanınmamasına rağmen İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Türk sosyoloji tarihine ve eğitim sosyolojisine olan katkısı tartışılmazdır. Emile Durkheim, Ziya Gökalp gibi sosyologların görüşlerini kendi düşün dünyası ile uzlaştırarak ortaya geleneksellik ve modernliğin sentezini çıkarmış, eğitimden sanata, siyasetten ekonomiye birçok toplumsal mesele ilgilenerken görüşlerini açıkça ortaya koymuştur.

## KAYNAKÇA

ANAR, S. (1988). Baltacıoğlu'nun Düşüncesinde Kültür- Kişilik ve Eğitim İlişkilerinin Eğitim Sosyolojisi Açısından Analizi, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakülteleri Dergisi*, Cilt:3, Sayı:1, ss.89-96.

AYTAÇ, K. (1979). İ.H. Baltacıoğlu'nun Hayatı ve Faaliyetleri, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: XI, ss. 165-190.

BALTACIOĞLU, İ.H.( 1939). Sosyoloji, Sebat Basımevi, İstanbul.

BALTACIOĞLU, İ.H.( 1942). İçtimai Mektep, Maarif Matbaası, Ankara.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1998). Hayatım, Globus Dünya Basımevi, İstanbul.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1952). Milletlerarası VII' inci Sosyoloji Kongresi, Yeni Adam, Sayı:725, ss. 1-7.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1964). Pedagojide İhtilal, İstanbul.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1943). Türk'e Doğru, Birinci Kitap, Kültür Basımevi, İstanbul.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1945). Batıya Doğru, Sebat Basımevi, İstanbul.

BALTACIOĞLU, İ.H. (1967). Kültürce Kalkınmanın Sosyal Şartları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

BAYRAKTAR, L. (2008). İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Derleyen: M. Çağatay Özdemir, Türkiye'de Sosyoloji I, Phoenix Yayınevi, Ankara.

ERDOĞAN, İ. (2018). Cumhuriyetçi Muhafazakâr İsmail Hakkı Baltacıoğlu Bir Eğitim İnkılapçısının Hayatı, Alfa Yayınları, İstanbul.

KAÇMAZOĞLU, H. B. (2015). Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar, 6. Baskı, Doğu Yayınları, İstanbul.

KAÇMAZOĞLU, H. B. (2001). Bir Halk Adamı Olarak Aydınımın Portresi: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Türk Düşünce Serüveni: Genç Aydınlanmanın Erken Aydınları*, Doğu Batı Dergisi, Sayı:16, ss.199-217.

KOLÇAK, S. (1968). İsmail Hakkı Baltacıoğlu: Eğitimin Felsefesini Yapan Pedagog, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir,

TOZLU, N. (1989). İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi Üzerine Bir Araştırma, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

ÜLKEN, H.Z. (1992). Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, 3. Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul